

פקועות

הפקועות נזכרות במשנה שלוש פעמים: ברשימת השמנים המותרים להדלקה בשבת (שבת ב ב); כצמח שאפשר לעשות ממנו מקלעות, בהקשר של דיני טומאה (כלים יז יז) וכצמח שצריך התקנה מיוחדת לאכילה, בהקשר של טומאת אוכלים (עוקצין ג ד). עוד נזכרו הפקועות בתוספתא בשני מקומות (שבת ב ד; אהלות יג ה). הן נזכרות פעם אחת בכל אחד מן התלמודים (ירושלמי שבת ב ה"ב; בבלי שבת כו ע"א). בתנ"ך נזכרות 'פקועות שדה' (מל"ב ד לט) כחלקי צמח הנקרא 'גפן שדה', והן מתוארות כרעילות או כבעלות טעם רע מאוד.

אבטיח הפקועה

ירוקת חמור מצויה

הזיהויים

■ **אבטיח הפקועה** (*Citrullus colocynthis*) - צמח עשבוני רב-שנתי ממשפחת הדלועיים. נפוץ בדרום אירופה ובמערב אסיה. גדל בארץ בקרקעות חוליות בצפון הנגב ובמישור החוף, וכן בערוצי נחלים בנגב. פירותיו דומים במראם לאבטיחים קטנים. פירות אבטיח הפקועה מרים ורעילים, אך במינונים קטנים יש להם שימושים רפואיים שונים. מזרעי אבטיח הפקועה ניתן להפיק שמן. זיהוי זה מופיע בכת"י דה-לאנג, רנאה"י, מכה"מ ומילונו של טובי. כן נזכר אצל תנה"י, המליצה, אלג'אמע ותפא"י - כאחת מכמה אפשרויות. ייתכן שלכך כיוון גם הערוך.¹

■ **ירוקת חמור מצויה** (*Ecballium elaterium*) - צמח משתרע רב-שנתי ממשפחת הדלועיים, נפוץ באגן הים

דלעת נחש מצויה

דלעת נחש סורית

התיכון ובמזרח התיכון. ידוע בשל תכונתו המיוחדת "לירוק" את תוכנו בהבשילו: בתוך הפרי נוצר לחץ אוסמוטי גדול המגיע לשיא עם ההבשלה, כך שדי בנגיעה קלה בו כדי לגרום לתוכנו (ולזרעיו) לעוף כסילון למרחק. מוהל הפרי רעיל, אם כי ידועים לו שימושים במינונים נמוכים ברפואה העממית. זהו זיהויו של רמב"ם, המובא, לצד זיהויים נוספים, גם אצל תנה"י ואלג'אמע. התיאור של אחת מאפשרויות הזיהוי המובאות בתפא"י מתאים גם הוא למין זה.²

▪ 'דלעת מדברית' - כך הביאו בערוך וברש"י, בלי להסביר למה התכוונו בדיוק. נראה כי בתפא"י הבין שהכוונה היא לאחד ממיני **דלעת הנחש** (*Bryonia*) - סוג ממשפחת הדלועיים, שמיניו מטפסים, ורובם רעילים במידה כזו או אחרת. בארץ מצויים שני מינים: **דלעת נחש מצויה** (*Bryonia cretica*) ו**דלעת נחש סורית** (*Bryonia syriaca*).³

▪ **פטריות** (*Fungi*) - כך הובא אצל תנה"י ובמליצה.⁴

▪ **סלק** (*Beta vulgaris*) - לפי תפא"י בשם 'יש אומרים' הפקועות הינן סלקים מרים.⁵

עיון

המשותף לרוב המכריע של הזיהויים הוא בהיותם מיני דלועים מרים או רעילים. נראה כי הדבר נובע גם מן ההקשר המקראי של 'פקועות השדה', שהוכנסו בטעות לסיר הנזיד והפכו אותו לבלתי אכיל (והמה צעקו ויאמרו מות בסיר - מל"ב ד מ).

פטריות

סלק

המסורת המרכזית לזיהוי הפקועות היא אבטיח הפקועה. מסורת זו מתאימה לידוע לנו על רעילותו של הצמח, וכן ליעילות של הפקת השמן מזרעיו, מה שמתאים להכנסתו לרשימת השמנים שבמשנה.⁶ אצל הרמב"ם מופיע השם הערבי 'עלקם', שמשמש גם כשמו של אבטיח הפקועה,⁷ וגם כשמה של ירוקת חמור מצויה, אלא שצמח זה אינו משמש להפקת שמן. תנה"י הבין כנראה כי כוונת הרמב"ם לירוקת חמור מצויה, ואלג'אמע התלבט בעניין. גם תפא"י הביא זיהוי כזה, בין שלל ההצעות שהביא. הערוך מביא שני תיאורים, אך אינו נוקט בשמות: הראשון נראה מתאים לתיאורו של אבטיח הפקועה, אך בתפא"י הבין שכוונתו הייתה לירוקת חמור מצויה.

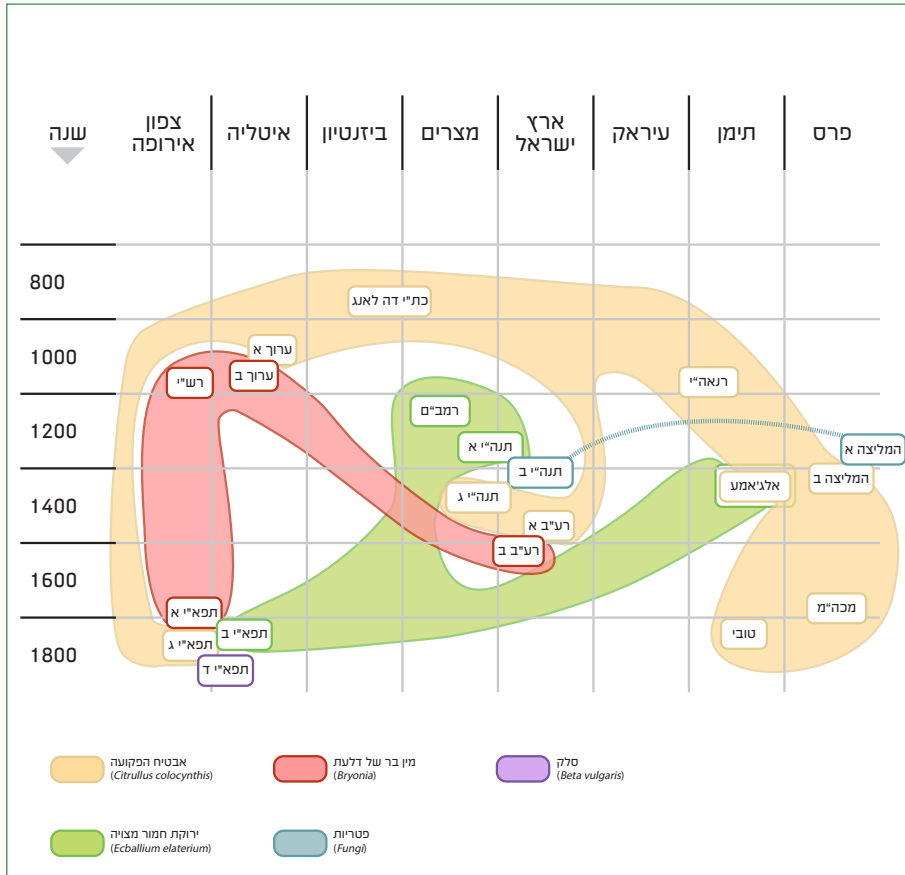
התיאור השני של הערוך - דלעת מדברית

- סתום. גם רש"י כתב כך, ובתפא"י זיהה כנראה עם דלעת הנחש, גם היא סוג רעיל ממשפחת הדלועיים.

פטריות גם הן הובאו כזיהוי אפשרי אצל תנה"י והמליצה, כנראה בגלל שכיחות השימוש בזנים רעילים בטעות.⁸

סלק מר הובא כזיהוי ייחודי אצל תפא"י.

החוקרים חלוקים בין שתי מסורות הזיהוי המרכזיות: לפי פלדמן ופליקס מדובר באבטיח הפקועה,⁹ ואילו לפי לעף מדובר בירוקת החמור.¹⁰

הערות:

1. כת"ד דה לאנג 61 (עמ' 892 ש' 5): שמן פקועות קולוקינתי'יאון < *Citrullus colocynthis* = κολοκύνθη (לידל וסקוט, עמ' 973). *ελαιον*=שמן (לידל וסקוט, עמ' 527); רנאה"י (שבת ב עמ' 49; עוקצין עמ' 5): אלחנצ'ל < להלן תנה"י; ערוך (ח"ז עמ' 403, ערך 'פקועות'): פי' הן אבטיחין קטנים והן מריץ ועושין מהן שמן (וראה להלן בויהוי 'ירוקת החמור'); תנה"י (עמ' 474, ערך 'פקע'): ... ויש אומרים שהוא אלחנצ'ל < *חנצל=Citrullus colocynthis* (עיסא, עמ' 50, ע' 9); המליצה (ש.ש. ד' 299): פקועות... נוז חנדל כבסותה < *חנצל, كبسته/كيسه* (פר.)=*Citrullus colocynthis* (סטיינגאס, עמ' 432, 1012; אחונדוב, עמ' 362); אלג'אמע (עמ' 104, ערך 'פקועות'): אלעלקם והו אלחנצ'ל ואמא עלי מא סמענא פליס הו אלחנצ'ל פי י"ז כלים קאל רבי' פקועות נבאת לה קצבה מגוופה [=אלעלקם] והוא 'אלחנצ'ל'. אבל לפי מה ששמענו אינו 'אלחנצ'ל'. (בפרק יז (מסכת) כלים, אמר רבנו: פקועות צמח שיש לו ענפים חלולים] < לעיל תנה"י (וראה להלן בשיטת הרמב"ם); מילון מהד' טובי (עמ' 113): תנצ'ל; (שם כת"י מב"צ 3372): אומרים שהוא אלחנצ'ל < *חנצל=Citrullus colocynthis* (ווד, תימן, עמ' 115); מכה"מ (ב"א ד' 37, שבת ב ועוד): חנזל < *חנצל=Citrullus colocynthis* (סטיינגאס, עמ' 432; אחונדוב, עמ' 362); תפא"י (עוקצין ג ה): פקועות - דלעת יונית קאללאקאוניטען בלשון אשכנז... < *Citrullus colocynthis* (גר.)=Koloquinte (גר.) (גריס, מילון, כ' 11, עמ' 1621; ון ווייק, מילון, א, עמ' 322).

פקועות

2. רמב"ם (שבת ב ב עמ' כא): אלעלקם; (כלים יז יז): צמח שגם לו יש קנים חלולים, פקועות שדה < בדרך כלל מזוהה על־עם *Ecballium elaterium* (רמב"ם, רוזנר, עמ' 224-224, ע' 292; עיסא, עמ' 73, ע' 6. לפי זהו השם באנדלוס. עוד מופיע: על־עם *Citrullus colocynthis* (לעיל, אבטיח הפקועה. עיסא, עמ' 50, ע' 9). רמב"ם עצמו מכיר את זיהוי על־עם *Citrullus colocynthis* (בערבית حنظل) אך טוען כי הוא מוטעה (רמב"ם, רוזנר, עמ' 122, ע' 158). כך גם אצל אשבילי, ב, עמ' 432, ע' 1700; תנה"י (עמ' 474, ערך 'פקע'): שמן פקועות יש אומרים עלקם, ופירוש המשנה פקועות צמח שיש לו קנה חלול, הוא שאמרו עליו 'שפופרת של פקועות', כפי שנאמר "פקועות שדה". אמר והוא צמח שטעמו מר, וכשכובשים אותו במלח לזמן מה, הוא נעשה טעים וטוב < עלקם - לעיל רמב"ם; אלג'אמע (עמ' 104, ערך 'פקועות'): אלעלקם והו' אלחנצ'ל ואמא עלי מא סמענא פליס הו' אלחנצ'ל פי י"ז כלים קאל רבי' פקועות נבאת לה קצבה מגוופה [=אלעלקם] והוא 'אלחנצ'ל'. אבל לפי מה ששמענו אינו 'אלחנצ'ל'. ב(פרק) יז (מסכת) כלים, אמר רבנו: פקועות צמח שיש לו ענפים חלולים < לעיל רמב"ם, תנה"י; תפא"י (שבת ב ב, י ע"א): ווילדער קירביס... ובערוך פי' אבטיחים מדבריים, ווילדע גורקינן, והם קטני' כדמות בצים וטעמן מר ועושי' מזרע שלהן שמן, ועל שם שפוקעין בנגיע' קטנה ומשליכין גרעיני' הזרע שבתוכן נקראו פקועות מלשון פקע < הזיהוי המובא בשם הערוך נראה ע"פ התיאור כ-*Ecballium elaterium* (ירוקת חמור מצויה).
3. ערוך (ח"ו עמ' 403, ערך 'פקועות'): ... וי"מ דילועי מדבריות; רש"י (שבת כד ע"ב): דלעת מדברי; תפא"י (שבת ב ב, י ע"א): ווילדער קירביס < *Wilder kurbis* (גר.) *Bryonia* (ון ווייק, מילון, ב, עמ' 1634).
4. תנה"י (עמ' 474, ערך 'פקע'): ... והיה מי שאמר שהן אלפטר, והבאנוהו לעיל בערך 'פטר'... < *Fungi* = *فطر* (עיסא, עמ' 85, ע' 12): המליצה (ש.ש. ד' 299): פקועות סמארוק [ג' קטנה מעל האות ק'] פטר < *سماروغ*, *فطر* (= *Fungi*) (סטיינגאס, עמ' 695; אחונדוב, עמ' 388).
5. תפא"י (שבת ב ב, י ע"א): ויש אומרים ראטהע ריבען מרים < *Rote rüben* זון של *Beta vulgaris* (ון ווייק, מילון, א, עמ' 171).
6. ראה עמר ושוויקי עמ' 91-93.
7. הרמב"ם עצמו, בביאור שמות הרפואות, טוען ש'עלקם' אינו אבטיח הפקועה. לעיל הערה 1.
8. ר"י אבן ג'נאח, שמוזהה את 'פקועות שדה' המקראי עם פטריות רעל, מדגיש כי הפקועות שבמשנה ('שמן פקועות') הינן *C. colocynthis*. (אבן ג'נאח, שרשים עמ' 410).
9. פלדמן, משנה, עמ' 37-38; פליקס, צומח, עמ' 126; כך גם מסקנתם של עמר ושוויקי מתוך הניסוי שערכו בהדלקת השמן (עמר ושוויקי, עמ' 91-92).
10. לעף, פלורה, ד, עמ' 73.